

Violetta Jaros

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID: 0000-0003-0479-2503

v.jaros@ujd.edu.pl

DEONIMY W LISTACH EMIGRACYJNYCH JOACHIMA LELEWELA PISANYCH DO PRZYJACIÓŁ I ZNAJOMYCH

DEONYMS IN JOACHIM LELEWEL'S EMIGRATION LETTERS TO HIS FRIENDS

Abstrakt: Celem opracowania jest 1) przybliżenie powstałego dzięki deonimizacji słownictwa, którym posługiwał się w korespondencji z przyjaciółmi Joachim Lelewel, 2) określenie motywujących je podstaw proprialnych, 3) ustalenie, które wyrazy mogły mieć charakter indywidualizmów, 4) wskazanie mechanizmów tworzenia deonimów oraz 5) ich funkcji w badanych listach. Zebrane deonimy wpisane w teksty listów, mające związek z codziennym życiem Lelewela oraz jego działalnością naukową i polityczną, można interpretować w kategorii znaków kulturowych odzwierciedlających dziewiętnastowieczną rzeczywistość poprzez odniesienia do tła historycznego, obyczajowego czy kulturowego epoki. Analizowane deonimy pełnią w badanej korespondencji kilka funkcji: nominatywną, lokalizującą (chronologicznie i przestrzennie), emotywno-wartościującą, autobiograficzną oraz maskującą.

Słowa kluczowe: deonim, deonimizacja, język potoczny, idiolekt, list

Abstract: The purpose of the study is 1) to introduce the vocabulary created by deonymization, which Joachim Lelewel used in his correspondence with friends, 2) to identify the proprietary grounds motivating them, 3) to determine which words may have had the character of individualisms, 4) to indicate the mechanisms of deonym formation, and 5) their function in the studied letters. The collected deonyms inscribed in the texts of the letters, having to do with Lelewel's daily life and his scientific and political activities, can be interpreted in the category of cultural signs reflecting 19th century reality through references to the historical, moral or cultural background of the era. The analyzed deonyms perform several functions in the studied correspondence: nominative, locative (chronologically and spatially), emotive-valiative, autobiographical and masking.

Key words: deonym, deonymization, colloquial language, idiolect, letter

Niniejszy szkic stanowi uzupełnienie tekstu pt. *Eponimy w języku naukowym Joachima Lelewela* (Jaros 2018) i przyczynek do badań nad idiolektem¹ Lelewela. Przedmiotem oglądu uczyniono jednostki leksykalne motywowane nazwami własnymi, występujące w korespondencji, którą uczony-polityk prowadził na emigracji w latach 1831–1860 we Francji (m.in. Paryż, La Grange, Tours) i Belgii (Bruksela). Obejmuje ona bogaty zbiór 1496 listów pisanych w języku polskim (1423), francuskim² (65) i niemieckim³ (8), które zebrała i wydała w 5 tomach Helena Więckowska⁴. Na podstawę materiałową niniejszego opracowania składają się listy pisane w języku polskim, pojmowane jako komunikaty potoczne⁵ (Warchała, 2003, s. 28; Kalkowska, 1982, s. 11–13).

Wyekscerpowane z korespondencji historyka do przyjaciół i znajomych jednostki leksykalne sytuują się w kontekście powiązań onimiczno-apelatywnych (Raszewska-Klimas 2018: 310) i zjawisk, które można interpretować w kategoriach swoistej transmutacji (Kiklewicz, 2020, s. 21), neosemantyzacji (Rutkowski,

¹ Idiolekt pojmowany jest tu jako „całość kompetencji językowej jednostki (a nie jedynie komponenty indywidualne, osobnicze)” (Kozłowska, 2011, s. 94). Osobisty repertuar systemu środków językowych jednostki kształtuje się w ciągu jej działalności życiowej poprzez przyswajanie różnych odmian języka (m.in. socjolektalnej, terytorialnej).

² M.in. do gen. M. R. Lafayette’a, Kazimierza Périera, prezesa Rady Ministrów w Paryżu, Stefana Crotteta, prezesa Komitetu Polskiego w Genewie, Eugeniusza Cassina, sekretarza Komitetu Franko-Polskiego w Paryżu.

³ M.in. do Prezesa Komitetu niemiecko-polskiego w Norymberdze, do Jana Wirtha, redaktora *Deutsche Tribune* w Homburgu, do E. Walta we Freibergu (Saksonia).

⁴ „Listy pisane do różnych osób, Polaków i cudzoziemców, polityków i uczonych, przyjaciół i przygodnych towarzyszy pracy – wykazują olbrzymią skalę zainteresowań Lelewela i dla badań nad jego postacią są nieocenionym źródłem pozwalającym śledzić prawie dzień po dniu jego różnorodną działalność, rozwój jego koncepcyj politycznych i naukowych, ustosunkowanie się do ludzi i zdarzeń współczesnych. Skupione razem listy te stanowią coś w rodzaju dziennika, dają wierny obraz trzydziestoletniego życia człowieka pochłoniętego całkowicie pracą naukową i sprawą narodową, [...]. Żywa, bezpośrednia reakcja na zjawiska bieżące nadaje im wielkiego waloru niewyczerpanego, zawsze świeżego źródła historycznego, epoce daje właściwy koloryt, a dla czytelnika ma urok wyjątkowy” (Więckowska, 1948, s. XI).

⁵ Jak zauważa A. Markowski (1992, s. 26): „Potoczność jako kategoria kulturowa ujawnia się przede wszystkim w kontaktach osób bliskich: członków rodziny, przyjaciół, dobrych kolegów czy znajomych, a więc w zachowaniach [...] nieoficjalnych – prywatnych czy wręcz intymnych, obejmujących sytuacje związane z życiem codziennym i rodzinnym, rzadziej zawodowym”. Specyfika aktu komunikacji w przypadku gatunku, jakim jest list, wiąże się również z bezpośredniością i otwartością językowego wyrażania myśli i uczuć. W przypadku badanej korespondencji ważne są także uwarunkowania zewnętrzne: egzystencja uczonego-polityka na obczyźnie i związane z nią wykluczenie ze wspólnoty, jaką tworzy kraj rodzinny, który ponadto przestał istnieć na mapie ówczesnej Europy, próby konsolidacji polskiej emigracji wokół Komitetu Narodowego i Komitetu Młodej Polski, działalność polityczna, praca naukowa (dyskusje historyczne, numizmatyczne i kartograficzne; zamiłowania kolekcjonerskie, gromadzenie materiałów źródłowych, ich opracowywanie, publikacja tekstów itp.), trudna sytuacja materialna, problemy zdrowotne. Stanowią one nie tylko istotne przyczyny powstania listów, ale także punkt odniesienia i tło dla ich zawartości treściowej.

2007, s. 13), apelatywizacji (Rutkowski, 2007, s. 27–29). Nazwa własna bowiem w użyciu metaforycznym może zyskiwać nowe znaczenie. W tym wtórnym⁶ zastosowaniu onim odchodzi od swej prymarnej funkcji referencyjnej (identyfikacyjnej, denotującej) i zaczyna ujawniać nowe funkcje, aktualizować rozmaite konotacje⁷. Proces ten ma różne stopnie nasilenia, dlatego M. Rutkowski wyraźnie rozgranicza pojęcie deonimizacji⁸, które definiuje jako „szersze zjawisko osłabienia i/lub zerwania związku denotacyjnego” od apelatywizacji⁹ rozumianej jako „ustanowienie nowej jednostki leksykalnej na bazie jednostki onimicznej i włączenie jej na stałe w obręb apelatywów” (2007, s. 29). Powstałe jednostki leksykalne (deonimy, eponimy) mogą mieć status derywatów onomastycznych systemowej językowych – neologizmów, lub tekstowych – okazjonalizmów i indywidualizmów (Nagórko, 2005, s. 175). Dla zrozumienia znaczenia tego typu struktur niezbędna jest wiedza o świecie i o obiektach stanowiących podstawę derywatów lub/i analiza tekstu (Cieślíkowa, 2006, s. 52–53; Górny, 2013, s. 146–147). Ze względu na to, że zebrany materiał badawczy obejmuje jednostki leksykalne o różnym stopniu apelatywizacji¹⁰, w niniejszym opracowaniu przyjęto ich analizę z perspektywy planu onimicznego.

Celem opracowania jest 1) przybliżenie powstałego dzięki deonimizacji słownictwa, którym posługiwał się w korespondencji z przyjaciółmi Joachim Leleweł, 2) określenie motywujących je podstaw proprialnych, 3) ustalenie, które wyrazy mogły mieć charakter indywidualizmów, 4) wskazanie mechanizmów tworzenia deonimów oraz 5) ich funkcji w badanych listach.

Ze względu na bogactwo materiału leksykalnego przykłady ograniczone zostały do niezbędnego minimum, które umożliwi jednak przedstawienie źródeł deonimów i wskazanie tych form, które mogły mieć charakter idiolektalny. W tym celu zebrane słownictwo skonfrontowane zostało z opracowaniami leksykograficznymi. Podstawę stanowiły tu słowniki języka polskiego: S.B. Lindego, *Słownik wileński*, *Słownik warszawski* oraz *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego.

⁶ Bożena Dereń wyróżnia „wtórne nazwy własne” oraz „nazwy własne w funkcjach wtórnych”, przez pierwsze rozumie neosemantyzmy, przez drugie – derywaty strukturalno-znaczeniowe utworzone od nazw własnych jako podstaw (Dereń 2005: 8). Publikacje traktujące o wtórnym użyciu nazw własnych w tekstach występujących w różnorodnych dyskursach przestrzeni społecznej przywołuje m.in. H. Górny (2013, s. 147).

⁷ Wartość konotacyjna nazwy tradycyjnie ujmowana jest jako utrwalony w świadomości społecznej zbiór sądów i wyobrażeń o jej referencie (m.in. Kosyl, 1978, s.133–143).

⁸ Deonimizacja // deproprializacja ujmuje procesy językowe z perspektywy planu onimicznego i utraty lub zawieszenia prymarnej funkcji nazwy własnej (Rutkowski, 2007, s. 30).

⁹ Apelatywizacja // eponimizacja // leksykalizacja nazw własnych odnosi się do płaszczyzny funkcjonowania znaku językowego w planie apelatywnym (Rutkowski, 2007, s. 30).

¹⁰ Utrata funkcji onimicznej, jak zauważa M. Rutkowski, nie musi prowadzić do powstania apelatywu. „Przy deonimizacji nazwa traci atrybut *proprium* (choćby tylko incydentalnie, tekstowo), nie musi jednak nabywać atrybutu *appellativum*” (2007, s. 32).

Wyekszerpowana leksyka usystematyzowana została poniżej według podstaw motywacyjnych (onimów bazowych)¹¹, a następnie w obrębie poszczególnych grup motywacyjnych deonimy uporządkowano według obszarów tematycznych, w których występowały one w listach Lelewela, oraz kryterium gramatycznego z uwzględnieniem budowy strukturalnej jednostek leksykalnych. Przy ich opisie podawana jest informacja o lokalizacji tekstowej¹² (por. *Źródła*), znaczeniu, jeśli jest ono niezrozumiałe, a także poświadczeniu leksykograficznym. Ze względu na konieczność ograniczenia objętości opracowania sygnalizowany będzie głównie brak adnotacji oraz informacja o nacechowaniu leksemu komunikowana przez kwalifikator.

1. Deonimy odantroponimiczne

1.1. odimienne

Wśród deonimów powstałych od nazw imion, podobnie jak w tekstach naukowych Lelewela (Jaros, 2018, s. 27–28), wyraźnie dominuje słownictwo filozoficzne i religijne. Bogate mikropole semantyczne tworzą nazwy odnoszące się do systemów filozoficznych i religijnych świata. Reprezentują je:

a) rzeczowniki oznaczające nazwy:

– systemów filozoficznych z suf. *-izm*: **buddyzmu** IV 399 [: Budda; religia oparta na jego nauce⁷], brak w L i SWil, **chrystianizmie** I 374 [: Chrystus; religia wyznawana przez chrześcijan], brak w L, **Jezuityzm** I 213 [: Jezus; zasady, teorie, sposób postępowania właściwy jezuitom], SJPD przen. ‘fałsz, obłuda’, **manicheizmu** IV 399 [: Mani – mnich perski; system religijno-filozoficzny powstały w III w.], brak w L, SJPD filoz., **mozaizmu** IV 399 [: Mojżesz – religia oparta na jego nauce], brak w L i SWil, SW i SJPD kult.;

– członków wspólnot zakonnych oraz nazwy zwolenników określonych systemów filozoficznych z suf.: *-anin*: **bazylianie** IV 404 [: św. Bazyli Wielki – założyciel zgromadzenia; męski zakon obrządku greckokatolickiego], **dominikanin** IV 307 [: św. Dominik – założyciel męskiego zakonu kaznodziejów w XIII w. we Francji], **franciszkanie** IV 404 [: św. Franciszek z Asyżu – założyciel jednego z katolickich zakonów żebrzących], **mahometanin** III 191 [: Mahomet – prorok arabski, twórca i prawodawca islamu], SJPD cyt. Lelewela, *-in*: **Bernardynów** IV 341 [: św. Bernardyn – reformator zakonu założonego pierwotnie przez św. Franciszka], *-ista*: **dla platonistów** IV 106 [: Platon – filozof grecki], brak poświad.

¹¹ Imion własnych, będących podłożem i budulcem derywatów zarówno strukturalnych (formalnych), jak i semantycznych (Dereń, 2005, s. 15).

¹² W egzemplifikacji materiału leksykalnego cyfra rzymska oznacza tom, cyfra arabska numer strony.

leksyk., *-ita*: **adamici** II 202 [; Adam; sekta chrześcijańska istniejąca w II–XV w.], brak w SJPD, **jezuita** III 420 [; Jezus; członek zakonu założonego w 1534 r. przez Ignacego Loyolę w celu walki z reformacją i obrony papieżstwa] oraz feminativum na *-ka*: z **filipistką** I 194, *filipista* [; św. Filip Neriusz; katolickie stowarzyszenie księży świeckich, założone w 1551 r. w Rzymie], brak poświad. leksyk.;

- b) przymiotniki z suf. *-ski/-cki*, np. *do kościoła Bernardyńskiego* I 371, **jezuicką personifikację** I 306 oraz suf. *-owy*, np. *wyznania mojżeszowego* IV 403;
- c) czasownik z suf. *-ować*: *Ich stryjeczna Wielhorska przebywa tu i jezuityzuje z nim* IV 396–397, brak poświad. leksyk.

Wyekscerpowane jednostki nominacyjne mogą odnosić się także do funkcjonowania państwa – władzy państwowej. Składają się na nie:

- a) rzeczowniki stanowiące:
 - nazwę osobową będącą tytułem władcy: **cezarem** IV 161 [; Cezar (łac. *Caesar*)];
 - nazwę zwolenników doktryny i poglądów politycznych z suf.: *-ista*: **karliści** I 31 [; Don Carlos de Bourbon – pretendent do tronu w Hiszpanii w XIX w.], brak w L, SJPD hist.;

- b) przymiotniki odsyłające do współczesnych Lelewelowi oraz historycznych władców i ważnych kreatorów życia politycznego z suf. *-(ow)ski*, np. *żołnierz napoleoński* I 163 [; Napoleon Bonaparte – dowódca wojskowy, jako Napoleon I cesarz Francuzów w latach 1804–1814], **giedyminowskiej Litwy** V 246 [; Giedymin – wielki książę litewski w latach 1316–1341], *meeting mik[ołajowski]*¹³ III 136 [; Mikołaj I Romanow – cesarz Imperium Rosyjskiego], z suf. *-owy*, np. *cesarstwie mikołajowym* IV 159;
- c) przysłówki powstały z formy przypadkowej przymiotnika o strukturze pref. *po-* + suf. *-u*, np. **po napoleońsku** IV 254.

Osobną grupę tworzy słownictwo odantroponimiczne związane z działalnością intelektualną i artystyczną człowieka. Należą do niego

- a) rzeczowniki stanowiące nazwy:
 - gatunków literackich z suf. *-ada*: *w miejsce tego otrzymałem jeremiady, ovidiady, treny, elegie* III 321, *jeremiada* ‘skarga, lament; utwór literacki lub mowa w tonie prorocत्व Jeremiasza’ [; Jeremiasz – imię proroka Starego Testamentu] brak w L, *ovidiaada* [; Owidiusz – poeta rzymski, autor elegii], brak poświad. leksyk.;
 - rodzaju pisma z suf. *-ica*: **cyrylicą** IV 307 [; św. Cyryl – twórca alfabetu słowiańskiego], brak w L i SWil;
- b) derywaty przymiotnikowe: z suf. *-(j)añski*, odnoszący się do nazwy dokumentów: *artykuły hendrycjańskie* I 382 [; Henryk Walezy – pierwszy król elekcyjny; polsko-litewskie akty prawne sformułowane w czasie bezkrólestwa po śmierci Zygmunta II Augusta, spisane na sejmie elekcyjnym

¹³ Protest polskich emigrantów z powodu wizyty cara Mikołaja w Anglii 1–9.06.1844 r.

w 1573 r.], tylko SW oraz z suf. *-iński*: *Ale co do sztuk* [pieniędzy – V.J.] *karolińskich* V 99 [Karol Wielki – król Franków i Longobardów, cesarz rzymski z dynastii Karolingów], brak poświad. leksyk.

Z codziennym życiem człowieka łączą się natomiast

a) rzeczowniki stanowiące:

– nazwy aktów uroczystych ‘doroczne święto połączone z przyjęciem z okazji dnia patrona imienia; imieniny’ z suf. *-(ow)iny*: *Winszuję wesolej tygodniówki obchodu Eustaszkwon* II 312 [Eustachy], brak poświad. leksyk., *Józefiny* *pewnie ten komis z głowy wybiły* III 6 [Józef], brak poświad. leksyk., *Dziś były u Ledóchowskiego i trafilem na Tadeuszowiny Idzikowskiego* II 159 [Tadeusz], brak poświad. leksyk.;

– nazwę nosiciela cechy: *judaszów XIX wieku mniejsza*¹⁴ III 349 ‘człowiek fałszywy, podstępny; zdrajca’ [Judasz Iskariota – apostoł, który zdradził Jezusa za 30 srebrników];

– nazwę osobową: *Tutecznych eskulapów* II 109 [Eskulap – w mitologii imię boga sztuki lekarskiej], brak w L, SWil przen. żart., SJPD przestarz. dziś żart.;

b) przymiotnik utworzony od nazwy osobowej nosiciela cechy z suf. *-owski*: *ich Chrystusową naukę nazwą judaszowską* III 340.

W badanej prozie epistolarnej odnotować należy także deonimy odimienne o proveniencji biblijnej i mitologicznej występujące w konstrukcjach komparatywnych¹⁵. Nazwy własne stanowią najczęściej podstawę wartościujących (ujemnie lub dodatnio) odwołań do działalności i zachowania osób, które przywołuje Lelewel, np. *Strzembosz na wsi z ogródkiem i łączką, gdzie się pasie jak nabuchodonozor oczekując zawsze przybycia małżonki* [Nabuchodonozor – król Babilonii z dynastii chaldejskiej] I 357, *Rybka* [gen. Rybiński – V. J.] *pluszcze się w mętnej wodzie jak Mefistofelesik*¹⁶ *w święconej* [Mefistofeles – upadły anioł] III 37, A jak *Kasandrze złowróżebnej nie wierzono, tak i dobrze radzącej nie wierzą* [Kasandra – w mitologii greckiej wieszczka i królewna trojańska] II 240, *Natura się przemieni, świat, jak feniks, zmartwychwstanie* [Feniks – mityczny ptak, symbol wiecznego odradzania się życia] V 229.

Aktualizowane są ponadto zapelatywizowane (stereotypowe) symbole odimienne, które można interpretować nawet bez odwołań do kontekstu lub ich sens dookreślany jest w postpozycji, np. *Są inne argusowe oczy, co patrzą* [Argus – w mitologii greckiej olbrzym o stu wiecznie czuwających oczach] I 124, *W Poznaniu sejm, piszą mi, że na kilkudziesięciu Niemców zaledwie 17 [Polaków] liczą,*

¹⁴ Stronnictwo Demokracji XIX wieku połączyło się z Towarzystwem Demokratycznym Polskim, a odmówiło połączenia ze Zjednoczeniem.

¹⁵ M. Rutkowski traktuje porównanie „jako zjawisko konceptualnie pokrewne” do metafory i interpretuje je – przy pewnych założeniach – „jako początkowe stadium metaforyzacji” (2007, s. 175)

¹⁶ Deminutivum nadaje wypowiedzi nacechowanie ironiczne (Jaros, 2015, s. 714).

ale że mają **głowę janusową**: jedną w dni urzędowe B pokazują, a drugą A na dni powszednie u siebie patrzą [: Janus – bóstwo czczone w starożytnym Rzymie] II 117, *Książęta kręcili się jak na **madejowym łożu**, chcieli odejść, tylko ciasno było* [: Madej – zbójnik; łoże męczarni] II 216.

1.2. odnazwiskowe i odprzydomkowe

Wyraziste subpole semantyczno-leksykalne tworzy nazewnictwo odnoszące się do religii oraz nauk i systemów filozoficznych. Deonimy rzeczownikowe dotyczą:

– nazw osób wskazujących na ich relację wobec religii oraz zwolenników określonych systemów filozoficznych: **kalwin** I 231 [: Jan Kalwin – francuski teolog protestancki, twórca kalwinizmu], *był **lutrem** pono* IV 314 [: Marcin Luter – niemiecki reformator religijny, twórca luteranizmu], L *luter* // *luteranin* // *luteran*, SWil: *luteranin* // *luteran*, SW: *luteranin* // *luteran* stp. // *luter* // *lutrzanin* rzad., SJPD przestarz., derywowanych suf. *-anin*: **socynianów** IV 21 [: Faustyn Socyn – twórca socynianizmu; potocznie: to samo co arianin, brat polski], SJPD cyt. Lelewela, *-ista*: z **buchezistami** III 331 [: Filip Buchez – filozof francuski; jego zwolennicy zgrupowani byli w stowarzyszeniu Demokracja XIX wieku], brak poświad. leksyk., **filozofa-heglistę** II 119 [: Georg Wilhelm Friedrich Hegel – filozof niemiecki], brak w L i SWil, *Henryk de Lelewel, we Francji goszczący **malebranzista** koło 1660* IV 487 [: Nicolas Malebranche – metafizyk francuski], brak poświad. leksyk., *-ita*: **menonici** II 202 [: Menno Simonis – twórca wyznania protestanckiego powstałego w Holandii w XVI w., głoszącego zakaz prowadzenia wojen], L: *menonista*, SWil *menonista* // *menonita* // *manista*, SJPD kult.;

– nazwy abstrakcyjnej z suf. *-izna*: **towiańszczyzna** III 237 ‘z akcentem dezaprobaty o towianizmie’ [: Andrzej Towiański – filozof i przywódca religijny, mesjanista], brak w L i SWil;

– przymiotników z suf. *-any*: z powodu plotek **towiańszczyźnianych** III 33, brak poświad. leksyk., *-(ow)ski*: *broszury **bollandystowskiej*** III 33 [: Jean Bolland – jezuita], brak poświad. leksyk., *konfederat **kalwiński*** IV 369.

Na drugie subpole składają się określenia związane z życiem politycznym w zachodniej Europie pierwszej połowy XIX w., zwłaszcza z ugrupowaniami politycznymi Wielkiej Emigracji. Są to rzeczowniki należące do kategorii nazw:

– osób, które są zwolennikami określonych poglądów politycznych, utworzonych suf. *-ak*: *nie poprzestaną na **Czartoryściakach*** II 57 [: książę Adam Jerzy Czartoryski – założyciel politycznego obozu konserwatywno-liberalnego Hotel Lambert], brak poświad. leksyk.; *-czyk*: **towiańczykami** III 213, brak w L i SWil, SJPD hist., *-in*: **Szyrmini do mnie** II 4 [: Krystyn Lach Szyrma – polski filozof, pisarz i publicysta], brak poświad. leksyk.; *-is*: *sprawa **Pedrisów*** I 156 [: Don Pedro – król portugalski; legia portugalska miała stanąć po jego stronie], brak poświad.

leksyk., *-ista*: **reinaudzista** IV 128 [Joseph Toussaint Reinaud – francuski orientalista], brak poświad. leksyk.; derywaty prefiksalne z morfemem *anty-*: *Jeśli są jacy emisariusze, to chyba antyleleweliści* II 216 [Joachim Lelewel], brak poświad. leksyk. oraz *eks-*: **ex-saint-simonista** I 374 [Henri de Saint-Simona – francuski historyk, filozof, ekonomista], brak poświad. leksyk.;

– zbiorów (collectiva) na *-izna*: **Czartoryszczyzna** *zrobiła w Nowym Jorku nagłe spustoszenie* III 139 [książę Adam Jerzy Czartoryski], brak poświad. leksyk. oraz **koźmianiszczyzna** [Stanisław i Jan Koźmianowie – bracia atakowali w prasie emigracyjnej radykalizm Lelewela] IV 80, brak poświad. leksyk.;

– doktryn politycznych, derywowanych suf. *-izm*: *Czy Wojewoda konfederat, czy sektator wściekłego Lafayettezmu* II 9 [Marie Joseph de La Fayette – generał, uczestnik rewolucji amerykańskiej, Wielkiej Rewolucji Francuskiej i rewolucji lipcowej], brak poświad. leksyk., *tak przyjął* [dziennik *National* – V.J.] **wesołe Rybnicaryzmu** *wywody* IV 280 [gen. Maciej Rybiński – odezwy przeciw Czartoryskiemu i legionom polskim na Wschodzie], brak poświad. leksyk.

Dwa rzeczowniki odnazwiskowe desygnują nazwy zbiorów piśmiennictwa z suf. *-ana*: *o jego heroldii i tabulach jabłonowianach* [Józef Jabłonowski; zbiór akt wydanych 1717–1839] IV 313, brak poświad. leksyk., *prześliczny egzemplarz posiada biblioteka vanhulthemiana nr 14356* IV 301 [Charles van Hulthem – flamandzki kolekcjoner książek, rycin i medali], brak poświad. leksyk.

Wśród deonimów odnazwiskowych odnotować należy obecność przymiotników dzierżawczych i relacyjnych, które łączyły się z wypowiedziami, w których pierwszoplanowe znaczenie miała charakterystyka wydarzeń i faktów – dawnych lub aktualnych. Ilustrują to poniższe ekscerpty, a mianowicie:

– przymiotniki proste na *-(ow)ski*, np. **Komitet lafayettowski** III 324, **metternichowskie medale** III 429 [Klemens Metternich – austriacki książę, polityk i dyplomata], *za czasu worcellowskiego* III 401 [Stanisław Worcell – działacz polityczny];

– przymiotnik prefiksalny: **Mikołaja ekstowiańskiego** V 242, brak poświad. leksyk.

Deproprializacja może niekiedy polegać na metaforyzacji przez pluralizację lub metonimizacji (synekdochy liczby), np.: **koszuty polskie nie mogą szafować złotem** IV 110 [Lajos Kossuth – węgierski polityk, przywódca rewolucji węgierskiej], *Z Boga tworzą jakiegoś potwora, który dla swej zabawy miliony milionów w piekło toczy, aby miał u siebie mało wybranych bobolów* IV 159 [Andrzej Bobola – jezuita]. Takie deonimy odnazwiskowe wnoszą autorskie wartościowanie (Jaros, 2021, s. 84). Podobnie jak właściwe polszczyźnie potocznej sfrageologizowane porównanie: *Siciński siedzi tam jak Piłat w Credo* I 364, *to gorzej niż Piłat w Credo* II 120.

Tekstowe aktualizacje nazwisk wiążą się także z ich obecnością w komparacjach, np.: *Ci panowie [...] stali się ochotnikami [...] do objazdżek emigracji na spo-*

sób Olizara i Lisieckiego III 348; *I co to będzie z warchołu emigranckiego! Bodaj wynurzy się król Czartoryski, jak Prezes Krukowiecki pod koniec w Warszawie* II 148, *adresów á la Straszewicz nie zbieram* II 108, *My tyle lat pożeramy karmelki, a generał rezonuje á la Odynecki* III 326. Odwołania dotyczą określonych postaci. Obaj referenci pojawiający się w *comparandum* i w *comparatum* są dobrze znani interlokutorom. Deproprializacja nie ma tu właściwości całkowitej apelatywizacji, gdyż zachowany jest związek z prymarnym referentem (Rutkowski, 2007, s. 185), jednak stylistyczne wyzyskanie porównania w tekście powoduje, że komponent antroponimiczny staje się znakiem ekspresywnym (Górny, 2013, s. 161).

2. Deonimy odetniczne

Nazwami obszarów geograficzno-etnicznych motywowane są określenia oznaczające ogół cech właściwych kulturze danego terytorium lub grupie etnicznej, szczególnie wyspecjalizowane są tu:

– nazwy języków z sufiksem *-izna*, np. **arabszczyznę** IV 124 [Arabowie – n. e.], brak w L i SWil, **francuszczyzny** IV 221 [Francuzi – n. e.], SJPD cyt. Lelewela, **grezczyznę** IV 117 [Grecy – n. e.], **o hebrajszczyźnie** II 23 [Hebrajczycy – n. e.], **perszczyzna** III 89 [Persowie – n. e.], brak poświad. leksyk.;

– nazwy cech i pojęć abstrakcyjnych z suf. *-izm*: **germanizm** IV 247 [Germanie – n. e.; zwrot lub wyrażenie właściwe mowie niemieckiej] brak w L, **slawizm** V 239 [Słowianie – n. e.; wyraz przejęty z któregoś z języków słowiańskich], brak w L i SWil, z suf. *-ość*: **Sławiańszczyność** IV 212 [Sławianie// Słowianie – n. e.], brak poświad. leksyk.;

– przymiotniki z suf. *-(ow)ski//cki*: a) proste, np. **charaktery arabskie** I 346 [Arabowie – n. e.], **celtycki wykład** IV 96 [Celtowie – n. e.], tylko SJPD, **germańskiej mowy** IV 118 [Germanie – n. e.], tylko SJPD cyt. Lelewela, **mowy sławiańskiej** IV 286 [Słowianie // Sławianie – n. e.], **sąd tatarski** II 176 [Tatarzy – n. e.], **z odezwaniami żydowskimi** I 204 [Żydzi – n. e.]; b) złożone, np. **wytoczyłem rzecz Rusko-Słowiańską** II 288 [Ruś – n. państwa istniejącego od X do XIV w.; Słowianie – n. e.].

Do leksemów motywowanych etnonimami należą także przysłowki powstałe z form przypadkowych przymiotników o strukturze:

– pref. *po-* + suf. *-u*, np. **po angielsku** III 181, **po belgicku-flamandzku** IV 120, **po francusku** I 61, **po niemiecku** I 61, **po polsku** III 175, **po rosyjsku** III 175, **po słowiańsku** IV 117, **po węgiersku** IV 312;

– pref. *z-* + suf. *-a*, np. **z czeska** I 166, **z mazurska** V 217, **z polska** IV 191.

Wśród derywatów odetnicznych wyróżniają się zwłaszcza formacje o znaczeniu czynnościowym, przede wszystkim denominalne czasowniki:

– sufiksalne na *-ić*: *nie ma potrzeby francuzić* III 268, L i SWil *francuzieć* ‘przejmować się francuzczyzną, stawać się podobnym do Francuza’, SW i SJPD *francuzić* rzad. ‘wpajając w kogo zwyczaję francuskie’ oraz *-ować*: *skórę wytatarowano* I 353, *wytatarować* ‘oćwiczyć, obić kogo (zwykle w zwrocie: wytatarować komu skórę)’, brak w L, SWil rub., SJPD przestarz.;

– prefiksalne z afiksem *prze-*: *przepolszczyć* IV 241 ‘1. przetłumaczyć na polski; 2. nadać cechy polskości’, SJPD daw.;

– przymiotniki odczasownikowe z przyrostkiem *-ły* oraz *-n-* potwierdzone w badanych listach oznaczają stan podmiotu będący rezultatem procesu nazwanego przez czasownik: *sfrancuziała* [emigracja – V.J.] I 339, *Że to rasa zesławianiała* [brak poświad. leksyk.], *czyli zrusiniała dawno to wiadomo* IV 292, brak w L, SWil i SJPD *zrusieć*, tylko SW cyt. Lelewela, *przepolszczony* IV 450; *zżydził się ten list* I 246.

W listach Lelewela pisanych do przyjaciół i znajomych odnotować należy obecność wtórnych użyczeń nazw etnicznych. Etonimy bez wykładników morfologicznej pochodności mogą uruchamiać wspólnotowe wyobrażenie dotyczące stereotypu nacji, stając się nośnikami wartościowania w konstrukcjach porównawczych (Jaros, 2021, s. 89), np. *Wszakże zmieniacie mieszkania jak Cygany i niedojście z tego pochodzić musi* IV 46; *Ale on wolał [minister – V.J.], jak Żyd z parszywą kobylą i nosatym koniem, z Leonardem [Chodźką] i ze mną się wysunąć* V 106. Znaczenia konotacyjne (Dereń, 2005, s. 50, 62) dotyczą także autostereotypu Polaka, np. *sprawileś się jak Polak* I 232.

3. Deonimy od nazw geograficznych

3.1. odtoponimiczne (odurbonimiczne, odchoronimiczne)

Wśród deonimów powstałych od toponimów liczną grupę stanowią nazwy osób oznaczających mieszkańców miejscowości czy obszarów geograficzno-politycznych. Są to derywaty z sufiksami: *-ak*, np. *częstochowiak* IV 464 [Częstochowa – n. m.], *Poznańczaki* III 105 [Poznań – n. m.], *Płoczzaków* IV 54 [Płock – n. m.], *warszawiak* III 27 [Warszawa – n. m.], *-anin*, np. *Abbevillanów* I 183 [Abbeville – n. m.], *brukselanów* III 350 [Bruksela – n. m.], *chełmżanie* III 200 [Chełmża – n. m.], *Castrzanie* I 282 [Castres – n. m.], *gdańszczanie* I 176 [Gdańsk – n. m.], *Hawrzanie* II 334 [Hawr – n. m.], *Kaliszanie* IV 410 [Kalisz – n. m.], *Łęczyczanin* II 158 [Łęczycza – n. m.], *Owruczaninowi* II 69 [Owruć], *paryżanin* IV 38 [Paryż – n. m.], *Poznanina* III 314 [Poznań], *strażburżanin* I 346 [Strasburg], *torunianów* III 200 [Toruń], *Turzanie* II 60 [Tours], *ród Touronżanów i Amboisanów* V 48 [Tournai, Amboise – n. m.], *-czyk*, np. *Brukselczyków* I 265 [Bruksela – n. m.], *epinalczykom* III 236 [Epinal – n. m.],

londyńczykom III 202 [: Londyn], **Rauieńczykom** I 122 [: Rauen – n. m.], *-ec*, np. **humańcom** II 76 [: Humań – n. m.], **kwidzyńców** III 200 [: Kwidzyń – n. m.], *do Londyńców* II 142 [: Londyn – n. m.], *-arz*: **koroniarz** III 9 [: Korona Królestwa Polskiego – w latach 1569–1795 n. jednego z dwóch równoprawnych członów Rzeczypospolitej Obojga Narodów]; feminativa z suf. *-ka*: **belżanka** II 220, **lieżanką** III 412, **Luksemburżanką** IV 28, a także derywat prefiksalny: **ex-belżanki** IV 179; – nazwy wyrobów alkoholowych (win): **bordeau** II 24 [: Bordeaux – n. m.], **wypiłem dziś resztę madery** IV 16 [: Madera – n. wyspy];

– nazwy członków zakonów: **Karmelitów** II 115 [: Karmel – n. g. w Palestynie; zakon założony w okresie wypraw krzyżowych przez św. Bertolda w 1156 r., podzielony w XVI w. na dwa odłamy: karmelitów bosych i trzewickowych], **miechowici** III 263 [: Miechów – n. m.; zakonnicy pierwotnie strzegli Grobu Chrystusa i doglądali chorych pielgrzymów; sprowadzeni do Polski w XII w. zakładali szpitale i szkoły; bożogrobcy], **Trapiści** I 69 [: La Trappe – opactwo w Normandii; zakon o surowej regule, nakazującej milczenie, oddawanie się rozmyślaniom, ciężkiej pracy, postom], **bracia morawscy**, **czescy** II 202 [: Morawy – n. krainy historycznej; skrajny odłam husytyzmu, jedna z sekt religijnych powstałych w Czechach w wieku XV];

– nazwę wykonawcy czynności z suf. *-ista*: **orientalisty Kazimirskiego** III 256 [: Orient – n. krajów wschodnich; badacz języków, dziejów i kultury Wschodu], brak w L;

– nazwy znamionujące z suf. *-ki* (pl.): *od betlejków Praniewicza* II 294 [: Betlejem – n. m., miejsce narodzin Jezusa Chrystusa; tu: wiersze ks. Praniewicza na Boże Narodzenie], tylko SW *betlejki* ‘jasełka’, z suf. *-czyk*: **tirlemontczyki** IV 115 [: Tirlemont – n. m.; tu: numizmaty z tego belgijskiego miasta], brak poświad. leksyk.

Deonimy odtoponimiczne w badanej korespondencji reprezentują przede wszystkim derywaty przymiotnikowe w gramatycznej funkcji przydawki, tworzone doraźnie suf. *-(ań)ski* *//-cki* od nazw miejscowych, regionów, obszarów geograficzno-etnicznych, państw, stąd niemające najczęściej potwierdzenia leksykograficznego. W listach pełnią one funkcję lokatywną, precyzyjnie wskazując na związki osób, zdarzeń lub przedmiotów z toponimem. Ich funkcja lokatywna może odnosić się m.in. do:

– nazw osób, np. **książę algerski** IV 384 [: Algieria – n. p.], **dyplomaci angielscy** I 318 [: Anglia – n. p.], **prokuratorowi antwerpskiemu** V 138 [: Antwerpia – n. m.], **Konfederaci barscy** II 76 [: Bar – n. m.], **dzieci batignolskie** III 432 [: Batignolles – n. m.], **Bergeraccy żołnierze** I 149 [: Bergerac – n. m.], **księżęta bodeńscy** III 72 [: Badenia – n. krainy historycznej w południowo-zachodniej części Niemiec], **fiszermanckiego medyka** IV 385 [: Fischermous – n. m.], **kokoszka Fontainblowska** I 150 [: Fontainebleau – n. m.; kryptonim Antoniego Ostrowskiego] (Jaros, 2017, s. 82), **powstańców krakowskich** III 333 [: Kraków – n. m.], **kupcem królewieckim**

IV 12 [: Królewiec – n. m.], *Bernardynów leżajskich* IV 341 [: Leżajsk – n. m.], *horodniczego łuckiego* IV 476 [: Łuck – n. m.], wydawcy *poznańscy* IV 88 [: Poznań – n. m.], *posłów pruskiego* [: Prusy – n. p.] i *austriackiego* I 220 [: Austria – n. p.], *partyzantów sabaudzkich* III 363 [: Sabaudia – n. krainy historycznej w południowo-wschodniej Francji], *konfederaci tyszowieccy* IV 20 [: Tyszowce – n. m.];

– nazw ośrodków władzy, partii, stronnictw, organów państwowych (także metaforycznych), np. w *dplomacji angielskiej* II 133, *ministerium angielskie* I 50, *izby angielskiej* II 15 [: Anglia – n. p.], *awiniońskiego jak besansońskiego ogółu* I 63 [: Awinion, Besançon – n. m.], *tronu belgickiego* II 76, *ambasady belgickiej* [: Belgia – n. p.] II 71, *rzędu berlińskiego* II 241 [: Berlin – n. m.], *sekcji brukselskiej* III 378 [: Bruksela – n. m.], *Komitet Drezdeński* I 22 [: Drezno – n. m.], *ogół londyński* II 80 [: Londyn – n. m.], *na sejmie lubelskim* II 68 [: Lublin – n. m.], *komitet meteński* I 29 // *Komitet Meteński* I 125 [: Metz – n. m.], *policja paryska* I 17 [: Paryż – n. m.], *Ogół Paryski* I 82, *o sejmie paryskim* I 374 [: Paryż – n. m.], *sekcja Taurańska* II 128 [: Tours – n. m.], *w jednej komunie wallońskiej* IV 229 [: Wallonia – n. regionu w Belgii], *kongres wiedeński* V 139 [: Wiedeń – n. m.], *zakroczymskiego sejmu obrady* I 100 [: Zakroczym – n. m.];

– nazw różnych obiektów, np. *galeriów drezdeńskich* III 61 [: Drezno – n. m.], *archiwa katedry łuckiej* IV 288 [: Łuck – n. m.], *cerkwi kijowskiej* I 241 [: Kijów – n. m.], *malborskiego zamku* III 165 [: Malbork – n. m.], *zamków nowogrodzkich* I 375 [: Nowogród – n. m.], *do pomnika osjackiego* V 16 [: Ossiach, Osjak – n. m.], przywoływanych także metaforycznie: *pod moim dachem brukselskim* II 241 [: Bruksela – n. m.], *do waszego jaru ukraińskiego* IV 94 [: Ukraina], *boć Bruksela nie antwerpska ustron* IV 104 [: Antwerpia – n. m.];

– nazw aktów prawnych, dokumentów, pism itp., np. w *afryckim piśmie* IV 193 [: Afryka – n. kontynentu] tylko u L, *lunelskie podpisy* I 68 [: Lunel – n. m.], *kroniki Łuckie* II 220 [: Łuck – n. m.], *perski manuskrypt* IV 93 [: Persja – n. p.], *druk stambulski* IV 225 [: Stambuł], *pisma szwajcarskiego* II 9 [: Szwajcaria – n. p.], *akt turecki i perski* I 76, *pisma wersalskiego* II 13 [: Wersal – n. m.], *kronika węgiersko-polska* IV 460 [: Węgry, Polska – n. p.], *wiślickiego statutu* IV 62 [: Wiślica – n. m.];

– nazw wydarzeń, inicjatyw politycznych, np. *konfederacja barska* V 145 [: Bar – n. m.], *bolimowskie sejmowanie* III 340 [: Bolimów – n. m.], *awantur drezdeńskich* I 31 [: Drezno – n. m.], *bitwy maciejowickiej* IV 450 [: Maciejowice – n. m.], *na sejmie mikołajewskim* [1830] I 383 [: Mikołajewo – n. m.], *po bitwie ostrołęckiej* III 333 [: Ostrołęka – n. m.], *rewolucji petersburskiej* I 239 [: Petersburg – n. m.], *pilnickich zamachów* III 439 [: Pilnitz – n. m.], *kongresie wiedeńskim* IV 445 [: Wiedeń – n. m.], *przed powstaniem wileńskim* II 110 [: Wilno – n. m.];

– nazw odnoszących się do terytoriów państw (także metaforycznych), krain geograficznych i jednostek administracyjno-terytorialnych, np. *obwodu białostockiego* IV 194 [: Białystok – n. m.], *na ziemi francuskiej* I 164 [: Francja – n.

p.], na niwie **Leodyjskiej** II 54 [Leodium (Liège)], z **siedleckich stron** IV 263 [Siedlce – n. m.]; i ich granic: **granica francuska** V 68 [Francja – n. p.], **granic żmudzkich** I 143 [Żmudź – historyczna n. Dolnej Litwy];

– koligacji rodzinnych: **rozrodzone linie** [...] **stanisławowską, łańcucką, tulczycką i wilanowską** IV 377 [Stanisławów, Łañcut, Tulczyn, Wilanów – n. m.];

– nazw jednostek militarnych: **legii włoskich** II 64 [Włochy – n. p.], o **legiach, czyli wojsku polskim** II 254 [Polska – n. p.];

– nazw odnoszących się do numizmatyki i finansów Komitetu Emigracyjnego: **kasy austriackie** I 268 [Austria – n. p.], **bank brodzki czy odeski** III 264 [Brody, Odessa – n. m.], **nie znajduje się 50 Castrzańskich** [franków składkowych – V. J.] II 57 [Castres – n. m.], **kasy austriackie** I 268 [Austria – n. p.], **Moneta gdańska** I 313 [Gdańsk – n. m.], z **hawrzańskich funduszów** I 265 [Hawr – n. m.], **przez orleańskie kasy** I 173 [Orlean – n. m.], **sarawska moneta** [mennica w Sorau, Sarawa – n. m.] III 8, **pieniędzy trzebuńskich** I 284 [Trzebuń – n. m.], **tuluski dług** III 300 [Tuluza – n. m.];

– nazw związanych z piśmiennictwem: **żurnalach belgickich** II 244 [Belgia – n. p.], w **dziennikach brukselskich** [Bruksela – n. m.] II 10, **gazecie homburskiej** IV 225 [Homburg – n. m.], **dzienniki moskiewskie** I 278 [Moskwa – n. m.], **publikaty niemieckiej** II 284 [Niemcy – n. p.], **Demokrata poitierski** III 7 [Poitiers – n. m.].

Funkcja lokalizująca może łączyć się w badanych listach z funkcją autobiograficzną, gdy uczony-polityk przywołuje epizody ze swego życia, osadzając je geograficznie, np. **Czacki z całym krzemienieckim gimnazjum**¹⁷ IV 403 [Krzemieńiec – n. m.], z **czasów warszawskich** I 31, **Widziałem też z edukacji warszawskiej**¹⁸ **wcale dobrze mówiących** [głuchoniemych – V.J.] II 19 [Warszawa – n. m.].

Deonimy przymiotnikowe wykorzystywał niekiedy Leleweł w funkcji maskującej do szyfrowania wiadomości związanych z działalnością konspiracyjno-spiskową jego samego i innych, np. **Cóż Twój Czesław [Pieniążek]? nie oczyścił jeszcze żup olkuskich?** III 289 [Olkusz – n. m.; tzn. emisariusz nie powrócił z kraju]. Mogły być także nośnikami informacji związanych z określonymi poglądami politycznymi kojarzonymi poprzez odniesienie do toponimów: **Z charakterem, jakim nie ma dziś żadnych, prócz orangistskich** II 144 [Orange – n. m.; oranżystami zwano zwolenników dynastii holenderskiej]. A ponadto odnotować należy derywaty przymiotnikowe dookreślające:

¹⁷ Po zakończeniu studiów w marcu 1809 r. udał się do Krzemieńca, by odpracować stypendium jako nauczyciel historii. Jednak Tadeusz Czacki, kierujący organizującym się wówczas Liceum w Krzemieńcu, nie miał dla Lelewela obiecanej katedry. Czas spędzony w Krzemieńcu wykorzystał też na wertowanie bogatych zbiorów książek, kronik, kodeksów i manuskryptów w bibliotekach wołyńskich Porycka i Łucka (Jaros, 2015, s. 16).

¹⁸ W 1801 r. oddany został do konwiktu pijarskiego w Warszawie, naukę zakończył w 1804 r. (Jaros, 2015, s. 15–16).

– nazwy związane z korespondencją i podróżami, np. *francuskiej korespondencji* I 201 [: Francja – n. p.], *z ekwipażu portugalskiego* IV 298 [: Portugalia – n. p.], *do paczków naszych turzańskich* [: Tours – n. m.] II 103, *poczta szwajcarska* IV 72 [: Szwajcaria – n. p.];

– nazwę związaną z objawami choroby: *szwajcarskie podgardle, jodem go atakowano* IV 37 [: Szwajcaria – n. p.].

W analizowanej korespondencji derywat odtoponimiczny może służyć uwy pukleniu ekspresji wypowiedzi, jak w przypadku deonimu motywowanego Biblią, wchodzącego w skład wyrażenia s frazeologizowanego: *Wieża babilońska! Już trzy listy piszesz o kłopotach z powodu obchodu rocznicy* II 390. Tymi słowami rozpoczyna Lelewel jeden z listów, w którym uskarża się na niejasność korespondencji od przyjaciela, Walentego Zwierkowskiego.

3.2. odoronimiczne

Na deonimy motywowane nazwą góry lub łańcucha górskiego składają się derywaty przymiotnikowe z suf. *-ski/-cki*: a) proste: *karpackim górom* III 130 [: Karpaty – n. g.], brak w SWil, *skazany w żołdacy na linię kaukaską* II 63 [: Kaukaz – n. g.] brak w SW, *w krainach wołżańskich uralskiego plemienia* IV 458 [: Ural – n. g.], tylko SJPD; b) od wyrażen syntaktycznych: *Rusi Zakarpackiej* IV 460 [: Karpaty – n. g.], brak w L i SWil.

3.3. odhydronimiczne

Wśród deonimów odhydronimicznych wyraźnie dominują formacje motywowane wyrażeniami przyimkowymi. Na derywaty rzeczownikowe składają się dwa leksemy: a) nazwa mieszkańców z przyrostkiem *-ec*: *Niemców nadreńców* II 165 [: Ren – n. rz.], brak poświad. leksyk., oraz b) nazwa miejsca z suf. *-e*: *Na pozawiślu pod Warszawą wydała się okropna burza* IV 307 [: Wisła – n. rz.], tylko SW.

Drugą grupę deonimów odhydronimicznych stanowią przymiotniki: a) proste z suf. *-anny*: *goplanne wody* IV 470 [: Gopło – n. j.], brak poświad. leksyk., oraz *-ański*: *z okolic wiślańskich* IV 398 [: Wisła – n. rz.], tylko SJPD rzad., *w krainach wołżańskich uralskiego plemienia* IV 458 [: Wołga – n. rz.] brak poświad. leksyk.; b) od wyrażen syntaktycznych z suf. *-(ań)ski*: *Calej populacji naddnieprzańskiej* IV 458 [: Dniepr – n. rz.], *wszystkie ludy ruskie i naddunajskie* III 129 [: Dunaj – n. rz.], *o bożyszczach nadodrzańskich* I 376 [: Odra – n. rz.], brak w SW, *nadreńskiej krainy* IV 29 [: Ren – n. rz.], brak w L i SW, *Polanie gnieźnieńscy, nadwartańscy* IV 458 [: Warta – n. rz.], tylko SW cyt. Lelewela, *ludu nadwiślańskiego* IV 98, L *nadwiślany*.

4. Deonimy odchrematonimiczne

Derywaty odchrematonimiczne wykazują ścisły związek z ówczesnymi wydarzeniami politycznymi i działalnością polskiej emigracji. Składają się na nie:

– rzeczowniki osobowe z suf. *-ec*: *rozumy judaszów* i **centrowców** III 353 [Centralizacja – pięcioosobowy organ kierujący Towarzystwem Demokratycznym Polskim], tylko SJPD pot. ‘członek grupy parlamentarnej, tzw. centrum’, z suf. *-ista*: *Bakunin gniewny na sonderburdzistów [brukselskich], że go uwodzą nadziejami komemoracji pestelowskiej* III 423 [Sonderbund – związek konserwatywnych, katolickich kantonów szwajcarskich, założony w roku 1845, aby wyrazić sprzeciw wobec planów większej centralizacji państwa szwajcarskiego i reform liberalnych], brak poświad. leksyk., *-or*: *u Worcella centralizatora* III 442 [Centralizacja], brak w L i SWil, SW i SJPD nie notują tego zn.;

– nazwa zwolenników doktryny i poglądów politycznych z suf. *-in*: **jakobinach** I 201 [św. Jakub – wezwanie klasztoru w Paryżu, w którym zbierali się zwolennicy Wielkiej Rewolucji Francuskiej];

– nazwa doktryny politycznej z suf. *-izm*: *Czy Wojewoda konfederat, czy sektator wściekłego Lafayetizmu, czy skrępowanego Grudziądzizmu* II 9 [Gromada „Grudziądz” założona w 1855 r. w Portsmouth], brak poświad. leksyk.;

– przymiotniki z suf. *-(ow)skill/-cki*: *wizyta centralizancka* II 53 [Centralizacja], brak poświad. leksyk., **powązkowskie okopy** IV 120 [Powązki – nekropolia w Warszawie], brak poświad. leksyk.;

– przymiotnik odczasownikowy z przyrostkiem *-yjny*: *z czynności centralizacyjnej w kraju* III 373, tylko SW i SJPD;

– derywat czasownikowy¹⁹ z suf. *-ować*: *Poznajże światłą, wolną i gościnną Francję, co stolicę embastilluje, a równie i literaturę swoją embastillować usiłuje* II 369 [Bastylia (fr. *la Bastille*) – twierdza królewska w Paryżu służąca za więzienie; symbol niewoli], brak poświad. leksyk.

Deonimy odchrematonimiczne mogą pojawiać się niekiedy w metaforach ontologicznych – organizacje polityczne postrzegane są jako żywe istoty (Rutkowski, 2007, s. 197), np. *Krok taki demaskowałby, obnażył do ostatka postępowanie Centralizacji* III 329. *Rogińskiego jak mara dręczy M[łoda] P[olska], a Ciebie jak mara trapi Centralizacja* III 205.

5. Deonimy odkryptonimiczne

Składają się na nie określenia związane z życiem politycznym. Są to przymiotniki z przyrostkiem *-ski*: *nazwiska christiańskich komitetowców* II 369 [Christiania –

¹⁹ Czasowniki pochodne bezpośrednio od obcych nazw własnych lub od innych wyrazów (przymiotników, rzeczowników) motywowanych przez onimy omawia szerzej I. Różycka (2006).

tajna nazwa Norwegii] (Jaros, 2017, s. 83), brak poświad. leksyk., *kontent on z koła lubelskiego* I 352 [Lublin – utajniona nazwa Brukseli; gmina brukselska]. Leksemy motywowane są umówionymi nazwami własnymi (maskującymi), których funkcja podporządkowana była względem bezpieczeństwa, co ściśle wiązało się z sytuacją polityczną polskiej emigracji i samego Lelewela (Jaros, 2017, s. 78, 83).

6. Deonimy desakronimiczne

Nomina sacra, pojawiające się w badanych listach w emfatycznych, stereotypowych wykrzyknieniach i powiedzeniach, pełnią głównie funkcję ekspresywną (Jaros, 2015, s. 722), niekiedy też fatyczną, a jednocześnie są sygnałem wskazującym na aktywizację potocznej odmiany języka²⁰. Sakronimy występujące samodzielnie lub w połączeniach słownych ujawniają emocje Lelewela związane z losami przyjaciół, sporami politycznymi wśród emigracji polskiej, aktualnymi wydarzeniami. Prymarnie wyrażają one:

- życzenie, np. *Dalby Bóg, abym się mylił* III 303, *Szczęść im Boże* III 372;
- podziękowanie, np. *Z najwyższą czułością czytałem Twoje, ziomku, wyrazy, które Ci Twe dobre serce dyktowało. Bóg zapłać!* II 18, *Bogu dzięki, nie dożyję tego i widzieć przerażających skutków nie spodziewam się* II 303;
- zależność od Boga, powierzenie się Jego woli, np. *Niech Was Bóg ma w swojej opiece* I 244, *do Tirszera (którego niech Bóg ma w opiece)* III 57, *Niech Bóg odpuści, bo ja nie mogę* I 285;
- swoiste indeksy emotywnie, analogicznie do użyć w języku komunikacji codziennej (Górny, 2013, s. 164), np. *o Boże! cośmy zawinili, że nas na taką karę zsyłasz. Przebóg żywy, czego chcesz ode mnie?* III 103, *Mniej by jej szkodziło, gdyby poszła burda na kulaki, aniżeli kiedy krew się poleje, czyja, Bóg wie!* III 103, *Chwała Bogu, ale tego nie widać* III 409, *Niech z Bogiem Rostawski [K. Różycki] robi, co mu się zdaje* I 282.

7. Wnioski końcowe

Zebrane deonimy wpisane w teksty listów, mające związek z codziennym życiem Lelewela oraz jego działalnością naukową i polityczną, można interpretować w kategorii znaków kulturowych odzwierciedlających dziewiętnastowieczną rzeczywistość poprzez odniesienia do tła historycznego, obyczajowego czy kulturowego epoki. Ich właściwą interpretację zapewnia nierzadko kontekst zdaniowy lub/i wspólna dla nadawcy i adresata pozatekstowa wiedza na temat opisywanych realiów (Rutkowski, 2006, s. 202–203).

²⁰ Podobne funkcje pełnią w prozie pamiętnikarskiej XIX w., na co wskazuje H. Górny (2013, s. 162).

Obserwacja ujawniających się w emigracyjnej korespondencji Joachima Lelewela z przyjaciółmi i znajomymi deonimów i zestawienie ich z odnośnym materiałem językowym wyekscerpowanym z jego pism naukowych (Jaros, 2015, 2018) pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków ogólnych, a mianowicie:

- w kontekście powiązań onimiczno-apelatywnych zgłębiane jednostki leksykalne charakteryzują się różnym stopniem deprioprializacji i mogą być motywowane przez różne podstawy onimiczne: antroponimy (imiona i nazwiska), etnonimy, nazwy geograficzne (urbonimy, choronimy, hydronimy, oronimy), chrematonimy, sakronimy (Jaros, 2015, s. 721–722), a w przypadku analizowanej prozy epistolarnej także kryptonimy;

- ustalony na podstawie badanej korespondencji i prozy naukowej zestaw onimów bazowych tworzy aglomerat wyraźnie antropocentryczny i geocentryczny, obejmujący postacie realne i fikcyjne, dawne i współczesne, miejsca odległe i bliskie, znane Lelewelowi z autopsji lub przekazów pisemnych (listów, literatury pięknej, materiałów źródłowych itp.);

- pod względem formalnym, uwzględniającym stosunek deonimów do onimów bazowych, jednostki leksykalne, którymi posługiwał się w subdialekcie potocznym i naukowym historyk, obejmują dwie grupy: pochodne nazw własnych tożsame z bazowymi i onimy wtórne poddane przekształceniom (derywaty słowotwórcze). Proces deonimizacji dotyczy tym samym deonimizacji częściowej, która dokonuje się przez wtórne wykorzystanie onimów w użyciach metonimicznych i metaforycznych oraz w konstrukcjach porównawczych oraz deonimizacji całościowej (systemowej apelatywizacji), która obejmuje następujące mechanizmy: a) utworzenie od nazwy własnej derywatu słowotwórczego, wykorzystywanego do nazywania w sposób systemowy innego obiektu pozostającego w rzeczywistej relacji z obiektem o danej nazwie, np. rzeczownikowe: nazwy mieszkańców (*częstochowiak, humańcom*), nazwy doktryn politycznych, np. *Lafayettezm*, nazwy zwolenników określonych poglądów politycznych, np. *towiańczyk*, lub ich przeciwników, np. *antyleweliści*, przymiotniki: odantroponimiczne (*żołnierz napoleoński*), odetniczne (*mowy sławiańskiej*), odtoponimiczne (*o sprawach humańskich*), odkryptonimiczne (*nazwiska christiańskich komitetowców*); przysłowki od przymiotników odetnicznych (*po angielsku, z czeska*); b) utworzenie od danej nazwy derywatu semantycznego – nazwy zapelatywizowane I stopnia, np. *kalwin*; c) utworzenie od danej nazwy derywatu słowotwórczego, a zarazem semantycznego – nazwy zapelatywizowane II stopnia, np. *czartowszczyzna, eustaszkowiny*; d) utworzenie derywatu paradygmatycznego przez zmianę kategorii liczby (metaforyzacja przez pluralizację), np. *koszuty polskie*;

- deonimy tożsame z onimami bazowymi występują zwykle w uwikłaniu składniowym, będąc komponentami konstrukcji o różnym stopniu typowości (np. w *Wszakże zmieniacie mieszkania jak Cygany, generał rezonuje á la Odynecki*) lub stałych związków wyrazowych (*Siciński siedzi tam jak Piłat w Credo*);

– pod względem gramatycznym deonimy mogły być rzeczownikiem, np. *be-tlejka*, *bordeau*, *czartoryściak*, *Tadeuszowiny*, przymiotnikiem, np. *goplanne wody*, *nadwiślańskie strony*, czasownikiem, np. *embastillować*, przysłówkiem, np. *po napoleońsku*, *z mazurska*. Pod względem strukturalnym natomiast – wyrazami pojedynczymi, np. *Grudziądzizm*, lub złożonymi (composita, np. *małorosyjska mowa*, zestawienia dwuczłonowe, np. *po belgicku-flamandzku*, *rzecz Rusko-Słowiańską*), przy czym występujące w tekstach naukowych deonimy komponowane charakteryzują się większą różnorodnością typów strukturalno-semantycznych: derywaty z formantami interfiksalno-paradygmatycznymi lub interfiksalno-sufiksalnymi, które służą przede wszystkim precyzyjności wypowiedzi, niekiedy wprowadzają nacechowanie stylistyczne właściwe stylowi artystycznemu (Jaros 2015, s. 553). Charakteryzowany język korespondencji nie jest szczególnie nasycony compositami odonimicznymi;

– jednym z wyróżników idiolektu Joachima Lelewela jest upodobanie do korzystania z określonych formacji oraz produktywność poszczególnych formantów (Jaros, 2015, s. 591), co potwierdza ich nagromadzenie także w badanych listach, m.in. derywaty od wyrażen przyimkowych, np. *o bożyszczach nadodrzańskich*, złożenia rzeczownikowe i przymiotnikowe, denominalne czasowniki stanowe o strukturze ‘być takim, na co wskazuje podstawa’, np. *jezuityzować*, oznaczające zmianę stanu spowodowaną przez agensa (formacje kauzatywne), np. *przepolszczyć*, uzyskiwanie cechy o znaczeniu kategoryalnym ‘nadawać cechę jaką/cechy jakie...’, np. *francuzić*, wskazujące na rezultatywność zachodzącego zjawiska, np. *rasa zesłowianiała*, których często opracowania leksykograficzne nie rejestrują lub odnotowują (przede wszystkim SW i SJPD) z kwalifikatorem *rzadki* lub *indywidualizm* i opatrują cytatami z tekstów uczonego. Są one wynikiem świadomej kreacji lub reinterpretacji (neosemantyzmy) znaku językowego nakierowanego na precyzyjne, tj. naukowe, odzwierciedlanie rzeczywistości pozajęzykowej, co w poddanej oglądowi prozie epistolarnej uwidacznia się nawet przy podejmowaniu tematów związanych z życiem codziennym. Derywaty odonimiczne tworzone były przez historiografa najczęściej za pomocą morfemów słowotwórczych funkcjonujących w polszczyźnie ogólnej, dlatego o ich nowości (i okazji) decydował sam fakt połączenia afiksu z podstawą, np. *ovidyiada*, rzadziej afiks, np. *ex-belżanka*, *Szyrmin(i)* [Krystyn Lach Szyrma];

– do indywidualizmów deproprialnych (okazjonalizmów słowotwórczych i semantycznych)²¹ historyka zaliczyć można następujące leksemy:

²¹ Wynotowane określenia nie mają potwierdzenia leksykograficznego, ale mogły być przejęte ze współczesnego Lelewelowi języka mówionego (Jaros, 2015, s. 484). Tworzone są ponadto metodą analogii typowymi, produktywnymi formantami zgodnie z uzusem polszczyzny ogólnej (Adamiszyn, 1991), łatwe do deszyfracji nawet bez kontekstu – inaczej niż w przypadku deonimów ludycznych występujących w tekstach literackich (Strycharska-Brzezińska, 2010).

Podstawa motywacyjna	Leksemy bez poświadczenia leksykograficznego
antroponim	antylelewelista, bollandystowski, buchezista, czartoryszczyzna, ekstowiański, ex-saint-simonista, eustaszkowiny, filipista, jabłonowiana, jezuitować, józefiny, karoliński, koźmiańszczyzna, lafayettezm, malebranszista, oviada, pedris, platonista, reinaudzista, rybnicaryzm, szyrmin, tadeuszowiny, towiańszczyzniany, vanhulthemiana
etnonim	perszczyzna, Sławiańszczyżność, zesłowianiały
nazwa geograficzna	betlejki ‘wiersze na Boże Narodzenie’, goplanny, małorosyjski, tirlemontczyk, wołżański
chrematonim	centralizanci, centralizator // centrowiec ‘członek Centralizacji’, grudzianizm, embastillować, sonderburdzista
kryptonim	christiański, czartowszczyzna

– analizowane deonimy pełnią w badanej korespondencji kilka funkcji: emotywno-wartościującą i informacyjną, co łączy się z pragmatycznym aspektem gatunku, jakim jest list (Kałkowska, 1982, s. 11–13), a ponadto nominatywną, lokalizującą (chronologicznie i przestrzennie), autobiograficzną oraz maskującą.

Rozwiązanie skrótów

Słowniki

- L – Linde, S.B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego*. (T. I–VI). Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.
- SJPD – Doroszewski, W. (red.) (1958). *Słownik języka polskiego* (T. I–IX). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SW – Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiecki, W. (1900–1927). *Słownik języka polskiego* (T. I–VIII). Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego.
- SWil – Orgelbrand, M. (1861). *Słownik języka polskiego* (T. 1–2). Wilno.

Inne

- daw. – dawny
- filoz. – filozoficzny
- hist. – historia
- kult. – kulturowy
- łac. – łaciński
- n. – nazwa
- n. e. – nazwa etniczna
- n. g. – nazwa góry, pasma górskiego
- n. j. – nazwa jeziora
- n. m. – nazwa miejscowa
- n. p. – nazwa państwa
- n. rz. – nazwa rzeki
- przen. – przenośny

przestarz.	– przestarzały
rub.	– rubaszny
rzad.	– rzadki
stp.	– staropolski
suf.	– sufiks
ts.	– to samo, tak samo
v.	– albo
żart.	– żartobliwy

Źródła

- I** – *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska, t. 1. (1831–1835), Kraków 1948.
- II** – *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska, t. 2. (1836–1841), Kraków 1949.
- III** – *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska, t. 3. (1842–1848), Kraków 1952.
- IV** – *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska, t. 4. (1849–1861), Wrocław 1954.
- V** – *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska, t. 5. (Dodatek 1831–1860; Indeks ogólny do pięciu tomów), Wrocław 1956.

Bibliografia

- Adamiszyn, Z. (1991). O sposobach i przyczynach powstawania derywatów okazjonalnych w potocznym akcie mowy. *Socjolingwistyka*, XI, 75–83.
- Cieślakowa, A. (2006). Onimizacja, apelatywizacja a derywacja. W: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.). *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 47–56). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Dereń, B. (2005). *Pochodne nazw własnych w słowniku i w tekście*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Doroszewski, W. (red.) (1958). *Słownik języka polskiego* (T. I–IX). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Górny, H. (2013). *Nazwy własne w piśmiennictwie pamiętnikarskim XIX wieku. Perspektywa funkcjonalno-tekstologiczna*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS.
- Jaros, V. (2015). *Studia nad językiem i stylem naukowym pism Joachima Lelewela*. Częstochowa: Wydawnictwo im. S. Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
- Jaros, V. (2017). Nazwy maskujące w emigracyjnych listach Joachima Lelewela pisanych do przyjaciół i znajomych. *Język Polski*, XCVII, z. 3, 76–86.
- Jaros, V. (2018). Eponimy w języku naukowym Joachima Lelewela. *Komunikacja i konteksty*, I, 27–48.
- Jaros, V. (2021). Nazwy własne jako nośnik wartościowania i emocjonalności w listach Joachima Lelewela. *Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego*, 7, 79–94.
- Kałkowska, A. (1982). *Struktura składniowa listu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiecki, W. (1900–1927). *Słownik języka polskiego* (T: I–VIII). Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki.
- Kiklewicz, A. (2020). Znaczenie jednostki leksykalnej a tekst precedensowy. *Język Polski, C, z. 2*, 20–32.
- Kosyl, C. (1978). Metaforyczne użycie nazw własnych. W: M. Szymczak (red.). *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego* (s. 133–143). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Linde, B. S. (1807–1814). *Słownik języka polskiego*. (T. I–VI). Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.
- Markowski, A. (1992). Kategoria potoczności w języku i opisie języka. W: J. Anusiewicz i F. Niecukula (red.). *Język a kultura*. (T. 5: *Potoczność w języku i w kulturze*) (s. 55–59). Wrocław.
- Nagórko, A. (2005). *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Wyd. 3, rozszerzone. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Orgelbrand, M. (1861). *Słownik języka polskiego* (T. 1–2). Wilno.
- Raszewska-Klimas, A. (2018). *Wieloznaczność nazwisk Polaków*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Różycka, I. (2006). *Czasowniki z obcą nazwą własną w podstawie*. W: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.). *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 173–183). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Rutkowski, M., (2006). *Apelatywna interpretacja nazw własnych w tekście*. W: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.). *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 201–212). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Strycharska-Brzezina, M. (2010). Okazjonalne deonimy ludyczne w wybranych utworach literackich. W: R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora (red.). *Symbolae grammaticae in honorem Boguslavi Dunaj* (s. 521–528). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tyrpa, A. (2006). Apelatywizacja etnonimów. W: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.). *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 261–269). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Warchała, J. (2003). *Kategoria potoczności w języku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Więckowska, H. (1948). Przedmowa. W: *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*. Wydała i wstępem opatrzyła H. Więckowska. T. 1 (1831–1835). (s. I–XII). Kraków: Polska Akademia Umiejętności.